

Zoltán András: Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Ki-sebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005. 273 oldal.

1. Zoltán András, az ELTE professzora saját szlavisztikai munkásságának olyan darabjait gyűjtötte egybe, amelyeknek a nagy többsége magyar vonatkozású.

Az ilyen kötet összeállításának többféle előnye is van. Egyrészt nagy segítség az egyetemi hallgatóknak és a doktoranduszoknak, hiszen az eredetileg többféle folyóiratban és tanulmánykötetben publikált, sokszor nehezen hozzáférhető írásokat egy helyen találhatják meg. Másrészt a vonzó külsejű könyv szélesebb olvasói rétegek figyelmét is felkeltheti. Azt is érdemes megemlíteni, hogy az összeállítás feltételezésem szerint magának a szerzőnek is fontos segítség lehet: a publicitás szempontján túl nyilván alkalmat ad egyfajta mérlegelő, önértékelő visszatekintésre, és hozzájárulhat a jövőbeli kutatások irányának megtervezéséhez. A vissza- és előretekintés már csak azért is természetes, mert Zoltán András a nyelvészek középnemzedékéhez tartozik.

2. A kötet céljáról és megszületésének körülményeiről tájékoztató Előszó (7–8) után a kisebb-nagyobb tanulmányok nem megírásuk időrendjében, hanem a könyv címében jelzett három témakörbe rendezve követik egymást: Szavak (9–92), Szólások (93–125) és Szövegek (127–89). A három egy-séghez negyedikként csatlakozó Kitekintő (191–226) a szerzőnek a jelzett témákhoz kapcsolódó recenzióiból áll. A kötetet záró Melléklet (227–73) felsorolja a hivatkozásokban szereplő szakiro-dalmi tételek bibliográfiai adatait, és feloldja a különféle rövidítéseket (229–57), listázza a gyűjteményben szereplő írások eredeti megjelenési helyeit (259–60), továbbá magyar szómutatót (261–4) és névmutatót (265–73) tartalmaz.

Az egységek elkülönítése indokolt, ugyanakkor sok szállal kapcsolódnak egymáshoz. Példa-ként itt csak a leggyakrabban megjelenő, sokféle okból és módon előkerülő témát említem: Oláh Miklós magyar humanista „Athila” című, latin nyelvű művét, az abból készített lengyel, valamint a lengyelből való fehérorosz fordítást. (Hogy Zoltán Andrást ez a téma régóta és intenzíven foglal-koztatta, arra a tanulmányköteten kívül kitűnő bizonyosság sikerrel megvédett akadémiai doktori ér-tekezése is.)

2.1. A szavakról szóló első egység 11 tanulmányt tartalmaz. Majdnem mindegyikben főszerep-hez jut az etimológia: részint általánosabb tanulságokkal, részint konkrét eredeztetések formájában.

A legerjedelmesebb az első helyen álló tanulmány (11–27). Ez a magyar–szláv érintkezések kezdeteivel és fázisaival foglalkozik, és mind általános szlavisztikai, mind magyar nyelvtörténeti szempontból nagy figyelmet érdemel. Zoltán András az újabb szlavisztikai kutatások eredményei alapján arra a következtetésre jut, hogy a szláv nyelvek teljesebb differenciálódása, az egyes szláv

nyelvek kialakulása a régebbi szakirodalomban feltételezettnél jóval későbbben történhetett meg. Ha az elmélet helytálló, ebből az következik, hogy a magyar–szláv érintkezéseknek két nagyobb szakasza különíthető el. Az elsőben – amelybe a honfoglalás előtti, szórványosabb kontaktus is beletartozik – a magyar még nem önálló nyelvekkel, hanem voltaképpen ősszláv dialektusokkal került kapcsolatba. A második szakasról, vagyis az önálló szláv nyelvekkel való érintkezésről pedig csak a XII. század után beszélhetünk. Az Árpád-kor első évszázadaiban a magyart érő szláv hatás kétféle volt: egyrészt a nyelvterületen belüli, azaz szubsztrátum jellegű, másrészt a nyelvterületen kívülről jövő, a szomszédságból adódó befolyás (ideértve a dinasztikus, katonai, kereskedelmi stb. kapcsolatokat). Ami pedig a magyar nyelvterületen belüli hatást illeti, úgy tűnik, két ősszláv nyelvjárástípus hatásával számolhatunk: az egyik a pannóniaiak nevezett délnyugati, a másik pedig egy bolgárosnak mondható típus. A szláv–magyar érintkezések második szakaszára a tanulmány részletesebben (érthetően) már nem tér ki. – Azt hiszem, nyilvánvaló, hogy az újabb elmélet milyen erős hatással lehet a magyar etimológiai kutatásokra, a szláv jövevényszavak minősítését, besorolását érintő kérdésekre. – A tanulmány egészének szempontjából nem lényeges, mégis megemlítem, hogy furcsállom a *pír(os)* kommentár nélküli beemelését a szláv jövevények sorába, hiszen ezt a lexémát és családját a TESz. és az EWUng. onomatopoeitikus töből származtatja.

Vannak-e balti jövevényszavaink? – teszi fel a kérdést a második tanulmány (29–34). Első hallásra nyilván a legtöbben nemmel felelnénk, de a szerzőnek gondos érveléssel sikerül valószínűsítienie a *tói* népnév és a 'varsafajta' jelentésű *véter* ~ *vöntör* balti eredetét.

Beható elemzését érdemlne az az öt írás, amely – nemegyszer a távolabbi-közelebbi múlt tudósainak (például Verancsis Faustusnak, Gyarmathi Sámuelnek, Szermerényi Oszvaldnak) a gondolatait felelevenítve és alkotó módon kiegészítve – magyar szavak szláv eredetét kívánja igazolni. A szófejtések a következő lexémákat és családjukat érintik: *émely*¹ 'undor, csömör, hányinger' és *émely*² 'kelevény' (35–44), *öböl* (53–8), *szemérem* (59–63), *szid* és *szégyen* (65–71), *öblít*, *tör* és *töröl* (73–80). A részletes tárgyalásra itt nincs mód, ezért csupán azokhoz a pontokhoz fűzök megjegyzéseket, amelyekkel kapcsolatban nehézséget látok.

Az *émely*¹ keleti szláv származtatása hang- és jelentéstörténeti szempontból igen meggyőzőnek látszik. Gondot okoz viszont a magyar szótörténet, pontosabban e főnévnek az *émelyeg*, *émelyedik*, *émelyít* igékénél jóval későbbi adatolhatósága. Ezt a kronológiai nehézséget Zoltán András is felfedezi és jelzi, de szerintem nem sikerül megfelelő magyarázattal áthidalnia: a magyar igék morfológiai felépítése (képzésmódja) egyáltalán nem támogatja azt az elképzelést, hogy a szláv főnév származékigéire mehetnek vissza. Mindebből számomra az következik, hogy annak idején az EWUng. talán túl szigorúan, de egyáltalán nem alaptalanul vetette el a Zoltán-etimológiát. – Érdekes gondolat a 'kelevény' jelentésű *émely* különválasztása és bolgár származtatása, de mivel ez a jelentés állhat metonimikus kapcsolatban a 'csömör'-félével, mégsem tartom elvetendőnek azt a lehetőséget, hogy két *émely* lexéma helyett valójában csak egy van.

Az *öböl*, a *szemérem* és a *szégyen* esetében az okoz némi fejtörést, hogy a magyar főnevekhez a Zoltán-féle magyarázatokban szláv melléknevek szolgálnak előzményül. A szerzőnek azonban igaza van abban, hogy jelzős szintagmákban végbement jelentéstapadást feltételezve ez a különbség áthidalható.

Azokban az esetekben, amelyekben Zoltán András igék átvételével számol, jelentésbeli problémát nem látok, a felvethető hangtani kérdésekre pedig választ kapunk. Kényesebb a morfológiai beilleszkedés ügye. Szabályos honosító képzője ugyanis csak a *töröl*-nek van. Az *öblít* esetében elfogadhatónak tűnik az a magyarázat, hogy a szabályos honosító képző mellőzését a szláv infinitivusi végződésnek és a magyar *-ít* műveltető képzőnek a hasonlósága tette lehetővé. A *tör* és a *szid* szláv származtatása viszont képző segítsége nélküli igeátvételt jelentene. Ritka volta ellenére ez a jelenség még szláv vonatkozásban sem volna példátlan (vö. a vitatott eredetű *mér*-rel), mégis elgondolkoztatónak tartom, hogy a magyarázat szerint átvett szláv tövekkel a magyar beszélők tényleg csak tövekként, nem pedig önállóan használt (zéró morfémás) szóalakként találkozhattak; a szláv igealak

(a magyar egyes szám 3. személyűtől eltérően) a konjugációra jellemző vokálist és testes személyragot is tartalmazott. Nem állítom azt, hogy ez a körülmény a tőigei átvételt eleve lehetetlenné tette, de kétségtelenül megnehezítette. Ugyanakkor azt is elismerem, hogy ha a *töröl* és a *szégyen* szláv származtatása helyes, akkor feltétlenül nő a velük több szempontból is kapcsolatba hozható *tör* és *szid* szláv eredeztetésének esélye.

A *karácsony*-ról szóló tanulmány (45–51) a TESz.-hez és előzményeihez képest nem a magyar szóról, hanem az átvett szlávnak a forrásáról állít újdonságot. Számomra egyes részletekben jobbnak, másokban kevésbé meggyőzőnek tűnik a hagyományosabb magyarázatnál.

A *vokszhal* esetében (81–4) a magyar vonatkozás (egy útirajzból való részlet) csupán kiindulásul szolgál a nyugat-európai és szláv művelődéstörténeti háttér feltárásához. Akad itt olyan tanulmány is, amely a recenzióm bevezetőjében említett Oláh-mű szereplői nevének írásmódjából következtet a fehérorosz fordítás készítőjének magyar kapcsolatára (85–7). Egy keleti szláv lexikográfiai tárgyú írásnak (89–92) pedig az a magyar vonatkozása, hogy *kamat* szavunk ad kulcsot az óukrán nyelvtörténeti szótár egyik homályos helyéhez.

2.2. A szólásokkal foglalkozó egységben négy tanulmányt találunk.

A szerző meggyőző érvelése szerint a *hálát ad* a bizánci típusú szláv térítés során meghonosodott tükrökifejezés (95–102), az *azon van, rajta van* 'arra törekszik' kifejezések pedig (lengyel megfelelőjükkel együtt) német mintát tükrözhetnek (103–4). Az a tanulmány, amely egy „jelentés nélküli” orosz ige jelentését fejti meg (105–12), a könyvben legsűrűbben felbukkanó témához, az Athila-fordításhoz kapcsolódik.

Ennek az egységnek a leterjedelmesebb írása a *farvíz* főnévnek és a vele alkotott kifejezéseknek az eredetét igyekszik tisztázni (113–25). Külön érdekessége, hogy – részint kényszerből, egyéb adatok hiányában – internetes idézetekre épül. A szerző véleménye szerint népetimológiával fűszerezett részfordítással van dolgunk. Bölcsője a publicisztika, és német vagy orosz mintára keletkezhetett. Mivel megjelenésének és elterjedésének az idejét nem ismerjük, a szó elemeinek átláthatóságát és a magyar beszélők nyelvismeretét figyelembe véve (az eredeti cikk lektorával, Gerstner Károllyal egyetértve) egyelőre a német mellett voksolnék. Ha azonban kiderülne, hogy a szó a XX. század harmadik negyedének publicisztikájában fogant, az határozottan növelné az orosz minta esélyét.

2.3. A szövegekkel foglalkozó egység a nyelvészettől az irodalom- és művelődéstörténet irányába kanyarodik. A benne olvasható 7 tanulmány többsége egészen szoros vagy valamivel lazább szálakkal a lengyel nyelvű Athila-fordításhoz és az abból készült fehérorosz munkához kötődik, de olvashatunk itt az orosz Drakula-történet keletkezéséről és annak magyar vonatkozásáról is (129–46). Ha az Athila-tanulmányokat egymás után olvassuk, néhol talán kissé soknak érezhetjük az ismétlődést, de az tagadhatatlan, hogy mindegyikük újabb és újabb elemekkel gazdagítja ismereteinket. A tudományos alaposságuk mellett olvasmányosságuk miatt ugyancsak érdekes fejtegetések egy-két különleges csemegét is tartogatnak: például megtudhatjuk, hogyan lett egy félrefordítás révén tizenegy szűz vértanúból tizenegyezer (177), sőt azt is, hogy az orr formájának átigazítása szerepet játszhat az uralkodói kegy elnyerésében (173–6).

2.4. A címbeli három egységet kiegészítő kitekintő 5 könyv- és tanulmányismertetést közöl a szerzőtől.

Közülük a Los Angeles-i Ronald O. Richards disszertációjáról szóló (215–20) nagyon szoros kapcsolatban áll Zoltán kötetének első tanulmányával: ugyanazokat a rendkívül fontos szlavisztikai, a magyar nyelvtörténetet is erősen érintő kérdéseket feszegeti, mint amaz. Felhívja a figyelmet arra, milyen fontos lehet és lenne a magyar nyelvtörténeti kutatások eredményeinek közlése idegen nyelven.

A krakkói nyomdászatot bemutató reprezentatív kötetről írt ismertetés (193–6) kitűnő alkalom arra, hogy Zoltán András felhívja a figyelmet egy abból hiányzó műnek, a lengyel Athila-fordításnak a jelentőségére.

Két recenzió olyan világba visz minket, amelyről nemcsak a nagyközönség, hanem a nyelvészek, irodalmárok, történészek köre is meglehetősen keveset tud. Az egyiknek a tárgya Jelena

Celunova terjedelmes tanulmánya a Litván Nagyfejedelemség politikai, vallási, kulturális és nyelvi viszonyairól (197–204), a másiké pedig az *International Journal of Sociology* két különszáma Fehéroroszországról (205–13).

Az ötödik ismertetés különleges novgorodi leletekről, nyírfakéregre írt levelekről és viasztáblák alkotta könyvecskéről számol be (221–6). Ezek a nyelvészeket a keleti szláv (óorosz) alapnyelvről vallott nézetek felülvizsgálatára készíthetik. – Bevallom, ezzel az ismertetéssel kapcsolatban vegyesek az érzéseim. Úgy vélem, Zoltán András itt (ellentétben a kötet többi darabjával) túlságosan ideologizáló hangot üt meg, s ez nem válik mondanivalója javára. Kétségtelen, hogy az orosz birodalmi tudat sugallója és erősítője lehetett az óorosz alapnyelvről és annak (viszonylagos) egységéről alkotott elképzelésnek. Nem volna szabad azonban megelégedezni arról, hogy magából a családfaelméletből is az következik, hogy az ősszláv alapnyelv és a szláv leánynyelvek között létezhetek köztes alapnyelvek, így keleti szláv is. Ilyen következtetésre ideológiai nyomás nélkül is juthatott nem kevés nyelvész, s az ő szakmai tisztességüket Zoltán írása akarva-akaratlanul megkérdőjelezi. Az persze nagyon is idevágó, de elsősorban nyelvészeti-szakmai kérdés, hogy a családfaelmélet általában, illetőleg a szláv vagy éppen a keleti szláv nyelvek esetében tartható-e.

2.5. A mellékletben a szakirodalmi bibliográfia az egyéb rövidítések jegyzékével együtt 600-nál jóval több tételből áll, a magyar szómutató csaknem 300-ból, a névmutató pedig 600-ból. Ezek a számok önmagukban is tiszteletet parancsolnak, a jegyzékek összeállítása hatalmas munka lehetett. A kötet olvasása közben azt tapasztaltam, hogy pontosságukhoz sem férhet kétség.

Az írások eredeti megjelenési helyeinek listájából kitűnik, hogy az összesen 27 tanulmány és recenzió az 1982 és 2005 közötti időszak termése. Azt viszont az előszóból tudhatjuk meg, hogy az eredeti írások szövegén lényeges változtatás nem történt; sor került viszont formai egységesítésükre, továbbá újabb és fontos szakirodalmi tételek betoldására.

3. Zoltán Andrást mind etimológusként, mind az irodalom- és művelődéstörténet bűváráként hallatlan alaposság, a tények, források, adatok rokonszenves tisztelete, a szakirodalom kiváló ismerete, filológiai pontosság és tisztesség, mindehhez járulva pedig szokatlanul erős, de túlzásokba nem vivő kutatói „vadászszenvedély” jellemzi. Eredményesen műveli mind a szótárforgató, mind a forrásolvasó etimológiát, szófejtéseiben bátor és ötletes. Tisztában van azzal, hogy ma az EWUng. nélkül nem illik és általában nem is lehet etimológiát írni, de munkássága szépen bizonyítja, hogy lehetséges és szükséges az etimológiai kutatás az EWUng. megszületése után is. Irodalmi, művelődéstörténeti vizsgálatait pedig azt példázzák, hogy lehet sokoldalúan kiaknázható, érdekességek sorával szolgáló témakört találni.

A szerző mindenütt képes egyesíteni a szakszerűséget az olvasmányossággal, világosan és igényesen fogalmaz. (Csak zárójelben említek meg egy olyan jelenséget, amely nem igazi hiba, inkább ízlés kérdése: nem kedvelem a „véleményünk szerint” típusú szerzői többes számot.) A kötet nem mentes az elírásoktól, de az anyag bonyolultságához, a nyelvtörténeti és idegen nyelvi adatok nagy mennyiségéhez képest nincs sok belőlük.

Az előszó tanúsága szerint a szerző abban reménykedik, hogy kötete a „szigorúan szaktudományos berkeken túli szélesebb nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat” (7). Kétségtelenül sokat tesz annak érdekében, hogy ez a vágya megvalósulhasson. Sajnos, nem egészen tudom osztani a bizakodását. Attól tartok, hogy Kelet-Európa amolyan köztes régió: egyesek számára talán túl egzotikus, másoknak valószínűleg nem eléggé az... Abban viszont magam is bízom, hogy akadnak majd olyan egyetemi hallgatók és doktoranduszok, akiknek a könyv meghozza a kedvét a szláv–magyar nyelvi és kulturális kapcsolatok kutatásához. Zoltán Andrásnak megvan az a ritka erénye, hogy mind a szlavisztikában, mind a magyar nyelv- és művelődéstörténetben otthon van, s az egyik területen szerzett ismereteit kamatoztatni tudja a másikon. Remélhetőleg lesznek majd olyanok, akik a kötetétől ihletve a nyomdokaiba léphetnek.